

Makale Geliş | Received: 12.02.2019
Makale Kabul | Accepted: 16.04.2019
DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.526004

Fatih KAYA

Dr. Öğr. Üyesi | Assist. Prof. Dr.
Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Bayburt-TÜRKİYE
Bayburt University, Faculty of Theology, Department of Philosophy and Religious Studies Bayburt -TURKEY
ORCID: 0000-0003-4895-6987
fkaya@bayburt.edu.tr

Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında İnsan Hakları Üzerine Bir Çözümleme

Öz

İnsan hakları eğitime katkı sağlamada etkili derslerden biri de şüphesiz Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersidir. Bu çalışmanın amacı, Ortaöğretim Din Kültürü Ahlak Bilgisi kitaplarında insan haklarına ne ölçüde yer verildiğini ortaya koymaktır. Çalışmanın veri kaynağını, 2018-2019 eğitim - öğretim yılında okutulan Ortaöğretim Din Kültürü Ahlak Bilgisi ders kitaplarındaki yazınsal metinlerin tümü oluşturmuştur. Veriler insan haklarının, ünite ve konu dağılımındaki tekrarlarına ve oranlarına göre değerlendirilmiştir. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitapları insan hakları eğitimi açısından incelendiğinde hemen her sınıf düzeyinde bazı ünitelerin doğrudan insan hakları eğitimi konularını içerdiği belirlenmiştir. Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders kitaplarında en çok “Din ve Vicdan Özgürlüğü” kategorisine yer verildiği, en az ise “Ekonomik Haklar” kategorisine yer verildiği ortaya çıkmıştır. Sonuçta Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarında insan hakları eğitiminde önemli olan pek çok konuya belli bir düzeyde yer verildiği anlaşılmaktadır. Ortaöğretim DKAB ders kitaplarının insan hakları eğitime doğrudan katkı sağlayabilecek özelliklere sahip olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Ortaöğretim, İnsan Hakları, Ders Kitabı, Din eğitimi.

An Analysis on Human Rights in High School Religious Culture and Ethics Course Textbooks

Abstract

Contribution to human rights education in ensuring effective lesson in one of the undoubted Religious Culture and Ethics Course. The aim of this study is to reveal to what extent human rights are included in the books of Secondary Religious Culture and Ethics Course. The data source of the study was composed of all the literary texts in the textbooks of Secondary Religious Culture and Ethics Course in the 2018-2019 year. The analysis of the data was carried out by calculating frequency, percentage and intensity score. When the Religious Culture and Ethics Course textbooks are examined in terms of human rights education, it is determined that some units at each class level contain direct human rights education subjects. In Secondary Religious Culture and Ethics Course textbooks it has been found that the category of Freedom of Religion and Conscience is given the most, and the lowest is the category of Economic Rights. As a result, it is understood that the textbooks of Religious Culture and Ethics Course contain many subjects which are important in human rights education at a certain level. It can be said that the textbooks of Secondary Religious Culture and Ethics Course have the characteristics that can directly contribute to the human rights education.

Keywords: Secondary School, Human Rights, Textbooks, Religious Education.

1. Giriş

İnsan hakları düşüncesi “insanlık medeniyetinin” en değerli ürünlerinden biridir. Bu kıymetli ürünün bir insanlık değeri olarak bütün dünyada mümkün olduğunca fazla tanınması, kabul edilmesi ve hayata aktarılması daha medenî bir dünya için gereklidir (Uslu 204: 359). İnsan ve hak sözcüklerinin birleşiminden oluşan insan hakları, insanlığın acı deneyimler sonucu ulaştığı en önemli kavramların başında gelmektedir. Günümüz toplumlarının olmazsa olmazları arasında sayılan İnsan Hakları; Temel Haklar ve Özgürlükler, Kişi Hak ve Özgürlükleri ve Vatandaşlık Hakları gibi kavramlar arasında en kapsamlı olanı ve aynı zamanda en yaygın olarak kullanılanıdır (Elkatmış 2007: 25).

İnsan hakları, kavram olarak çok boyutlu bir yapıya sahip olduğu kadar, anlam ve içerik yönünden de çok zengindir. İnsan hakları; bütün insanların, dil, din, ırk, cinsiyet, ekonomik ve sosyal konum ve benzeri durumları nedeniyle hiçbir ayırım gözetilmeksizin, yalnızca insan oluşlarından dolayı, insanlık onuru gereği olarak sahip oldukları hakların bütünüdür. İnsan hakları, gerçekleştirilmiş bir durumdan çok, varılmak istenen bir amacı, bir ideali belirler. İnsan haklarından söz etmek, insanın, hangi durumda ve koşullar altında olursa olsun, sırf insan oluşu nedeniyle kazandığı değeri tanımak ve saymak demektir (Duman vd. 2016: 57).

Coşkun’a göre insan hakları; hangi ulusal, zümrevi veya mesleki topluluktan olursa olsun, her kişinin, yalnızca insan olması nedeniyle sahip bulunduğu özgürlük değerinin veya eylem potansiyelinin başkalarınca tanınmasını ve her çeşit dış müdahaleye karşı korunmasını gerektiren en üstün ahlaki taleptir (Coşkun 2014: 22).

İnsan haklarının genel olarak şu özellikleri taşıdıkları kabul edilmektedir:

(1) İnsan hakları doğuştan sahip olduğumuz, devredilemez ve vazgeçilemez haklardır. İnsanlar doğal haklarla birlikte doğarlar. Bu haklar, insan olarak varoluşumuzun ayrılmaz bir parçasıdır. Bundan dolayı doğal hakları reddetmek, insanı reddetmek demektir.

(2) İnsan hakları toplum öncesidir ve dolayısıyla toplumun varlığından bağımsızdır. İnsan hakları, herhangi bir toplumsal yapının, gelişmenin ve siyasal düzenlemenin eseri değildir. Aksine, bunlar toplumsal ve siyasal yapının meşruluk temelidirler.

(3) İnsan hakları evrenseldir. Zamana ve mekana bağlı olmaksızın bütün insanlar bu haklara sahiptirler (Erdoğan 2007: 34).

(4) İnsan hakları mutlakdır; hiçbir düşünceyle geçersiz kılınamaz, uygulamada alıkonulamaz ve kapsamı daraltılamaz. İnsan hakları pazarlık konusu yapılamaz. Fakat temel haklar, kişiye görev ve sorumluluklar yüklemesinden dolayı kişi için sınırlıdır; çünkü kişinin temel hakları, diğer bir kişinin temel haklarının başladığı yerde sona erer.

(5) İnsan haklarına her yerde ve her durumda saygı göstermek gerekir; çünkü insan her zaman değerli bir varlıktır (Çüçen 2013: 48; Coşkun 2014: 122).

İnsan hakları düşüncesi, 1789 Fransız ihtilali ile artık doğal hukukun vazgeçilmez bir parçası olmuştur. 1789 yılında Fransa’da “İnsan Hakları ve Vatandaşlık Hakları Beyannamesi” yayınlanmıştır. Bu beyanname, aydınlanma dönemindeki insan hakları düşüncesi gelişiminin bir özeti ve sonucudur. Önemi ise tüm insanların hak ve özgürlüklerinden bahsetmesinden kaynaklanmaktadır. Bu gelişmeler sonucu insanların temel hakları olan yaşama hakkı, özel yaşamın gizliliği, eğitim hakkı, sağlık hakkı, düşünce, kanaat ve fikirlerini bildirme hakkı, din ve vicdan özgürlüğü, seçme ve seçilme hakkı, seyahat özgürlüğü gibi kavramların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Böylece insan hakları gelişmesini hızlandırmış ve günümüze kadar artan bir ilerleme ile gelmiştir (Çüçen 2013: 40; Duman vd. 2016: 58).

20. yüzyılda insan haklarına bakış bireysellikten toplumsallığa doğru olmuştur. 19. yüzyılda bireyin hakları devlete karşı korunmaktaydı. Fakat bu tür korumada bazı birey ve gruplar insan haklarından daha çok yararlanmaktaydı. Bu durum eşitsizliğe yol açmaktaydı. 20. yüzyılın ilk yarısında tüm bireylerin korunamadığı ortaya çıktı. Böylece “birey insan hakları” anlayışı “toplumcu insan hakları” düşüncesine dönüştü. İnsan hakları düşüncesinde büyük gelişmeler yaşanmasına rağmen, Birinci ve İkinci Dünya Savaşı sırasında, bu hakların uygulanmaması ve çok sayıda insan ölmesi üzerine büyük acılar çekildi. Zira İkinci Dünya Savaşı gösterdi ki devlet vatandaş ilişkisi yalnızca o devleti bağlayamaz; çünkü artık insan hakları bir iç durum değil, evrensel ve uluslararası düzeyde ele alınacak bir olgu olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrası 1945 yılında Birleşmiş Milletler Anlaşması imzalandı. Böylece evrenselliğe ve uluslararası düzeye çıkma ilk ciddi adım atılmış oldu. 10 Aralık 1948’de “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi” kabul edildi. Bildirge bir başlangıç maddesinden ve 30 maddeden oluşmaktadır. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, insanlık tarihinde yeni bir dönem açmıştır. Bildirge, insanın bireysel kişiliğini korumaya yönelik hakları ve özgürlükleri içermesi bakımından çok önemlidir. En önemli yanı ise, bildirgeye konulan tüm haklardan bütün insanların, hangi toplumda yaşarsa yaşasın yararlanabilmesidir (Çüçen 2013: 43).

Tarihsel süreç içerisinde sürekli gelişen ve evrim geçiren insan hakları düşüncesi, tarihsel oluşum sırasına göre dört ayrı kuşak olarak sınıflandırılmıştır. Bu yönüyle insan hakları sürekli yenilenen ve gelişmeye açık, dinamik bir süreci içermektedir. Medeni ve siyasi haklar ya da klasik haklar olarak da adlandırılan *birinci kuşak haklar*, 17. ve 18. yüzyıl düşünürlerince dile getirilmiş; Amerikan ve Fransız devrimleri ile büyük ölçüde uygulamaya geçirilmiştir. Koruyucu ya da özgürlüğe yönelik birinci kuşak hakların temel özelliği, kişilere, devletin karışamayacağı özel bir alan yaratmasıdır (Uygun 2015: 502-503). *İkinci kuşak hakların* büyük çoğunluğu, devlete bir kamu hizmeti kurma görevi yükleyen haklar niteliğindedir. Bu nedenle gerçekleştirilmeleri büyük mali kaynakların kullanılmasını gerektirir. İkinci kuşak haklar sayesinde, zengin yoksul herkes insan haklarından yararlanma imkanına kavuşmuştur (Uygun 2015: 504).

Üçüncü kuşak hakları doğuran dinamikler arasında, kültürel grupların kimliklerini koruma çabası ile bilimsel ve teknik ilerlemenin yarattığı sorunlar ön plandadır. *Üçüncü kuşak haklar* kapsamında değerlendirilmek üzere, bugüne kadar çeşitli haklar ileri sürülmüştür. Bunlardan en iyi bilinenleri şöyle sıralayabiliriz: kültürel kimlik hakları, çevre hakkı, gelişme hakkı, barış hakkı, insanlığın ortak mal varlığına saygı hakkı. *Dördüncü kuşak haklar* ise, 20. yüzyılın sonunda ve 21. yüzyılın başında bilim ve teknolojinin ulaştığı düzeyin insan onurunun korunması bakımından yarattığı riskler nedeniyle ortaya çıkmıştır. *Dördüncü kuşak haklar*, başta Avrupa Konseyi olmak üzere, uluslararası platformlarda ele alınmaktadır. Bu çabanın bilimsel araştırmalar bakımından geniş bir yasaklar listesi getirdiğini de belirtmek gerekir: İnsan klonlanmasının ve üstün ırk yaratılmasının yasaklanması gibi. Uluslararası düzenlemeler dikkate alındığında, dördüncü kuşak hakların iyi düzenlenmiş iki örneği kişisel bütünlük hakkı ile kişisel verilerin korunması hakkıdır (Uygun 2015: 506; Duman vd. 2016: 61).

1.1. İnsan Hakları Eğitimi

İnsan hakları eğitimi (İHE), evrensel bir insan hakları kültürü oluşturmayı amaçlayan eğitim, öğretim ve bilgilendirme süreci olarak tanımlanabilir. Etkili insan hakları eğitimi, sadece insan hakları ve onları koruyan mekanizmalar hakkında bilgi vermekle yetinmeyerek, günlük yaşamda insan haklarını teşvik etmek, savunmak ve uygulamak için gerekli olan becerileri geliştirir. İnsan hakları eğitimi aynı zamanda toplumun tüm üyelerini, insan haklarını korumak için gerekli olan tutum ve davranışlara teşvik eder (UNESCO 2012: 2).

İnsan hakları eğitimi “Genel anlamda herkeste, örgün eğitim kapsamında düşünüldüğünde öğrencilerde, insan haklarına saygı ile bu hakları koruma ve bu

haklardan yararlanma bilincini geliştirmek amacıyla, uygun içerik, materyal ve yöntemlerle verilen eğitim’e karşılık gelmektedir (Kepenekçi 2000: 10). İnsan hakları eğitiminin asıl tanımı, amacıyla birlikte yapılabilir. Çünkü eğitimde kullanılan yöntem ne olursa olsun, amaç her zaman bir insan hakları kültürünün geliştirilmesidir. Böyle bir kültürün temel öğeleri de insan hakları eğitiminin genel hedeflerini oluşturur (Flowers 2010: 27).

İnsan hakları eğitimi de esas itibarıyla yaşam hakkı gibi temel, vazgeçilemez ve engellenemez bir haktır. Bireyin, yaşamın her anında karşılaşacağı olaylar karşısında kendini koruyabilmesi için haklarını öğrenmesi, kendisini doğru bilgiye ulaştıracak eğitim hakkıyla yakından ilgilidir. Bu nedenle bilinçli birey yetiştirmeyi amaçlayan her ülke, vatandaşlarını, insan hakları eğitiminden geçirmek için örgün ve yaygın eğitimde insan hakları eğitimi programlarına yer vermelidir (Elkatmış 2007: 69). Buna göre, insan hakları eğitiminin bağlı olduğu temel ilkeler şunlardır (Kepenekçi 2000: 13):

- Tüm öğretim kurumlarında, insan hakları eğitimine büyük bir önem verilmeli ve bu eğitim teşvik edilip sürekli denetlenmelidir.
- İnsan hakları eğitimi gerçek yaşamla, yani, okulun yakın ve uzak çevresi ile bağlantılı olmalıdır.
- Öğrencilerin temel haklar ve bu alanda kullanılan terminoloji hakkında temel bir bilgi düzeyine sahip olmaları sağlanmalıdır.
- Öğrencilerin tek tek ve toplu olarak tutum ve davranışlarında değişim meydana getirilmeye çalışılmalıdır.
- Öğrencilerde, gelecekte insan hakları alanında daha aktif rol oynayabilecekleri bir potansiyel oluşturulmalıdır.

İnsan hakları eğitimi, demokrasi, adalet, özgürlük, dayanışma, barış, haklar ve sorumluluk kavramlarına ilişkin bir anlayış ve duyarlılık geliştirmesinin yanı sıra, öğrencilerin şu becerilere sahip olmasında da etkin rol oynamaktadır: (1) Konuşma, yazma ve kendini ifade gibi bazı dil becerileri, (2) Önyargıların farkında olarak adil sonuçlara ulaşma becerisi, (3) Farklılıkları kabul ve baskıcı olmayan olumlu insan ilişkileri geliştirebilme becerisi, (4) İnsan haklarının korunması için gerekli mekanizmaları anlama ve kullanma, çatışmaları sorumluluk bilinci içerisinde barışçıl yöntemlerle çözme becerileri (Bağlı 2013: 298).

Bu bağlamda, insan hakları eğitiminin (İHE) temel amacı, bilişsel alandan çok, tutum ve davranış değişikliği yaratacak olan duyuşsal ve davranışsal alanlara yönelik olmalıdır. Öğrencilerin tutumlarının değişmesi, farkındalıklarının artması (duyuşsal) ve

yeni davranışlar geliştirmeleri (davranışsal) İHE'nin esasıdır. Davranış değişikliği, her alanda olduğu gibi İHE alanında da ulaşılması en zor hedeflerdendir. Bu çerçevedeki çabaların bu hedeflere ne derecede katkıda bulunduğu, dikkatle değerlendirilmelidir (Bağlı 2013: 298).

İnsan hakları eğitimiyle ilgili alanlarda amaca ulaşmak için ayrı bir "insan hakları" dersine ihtiyaç olduğu ifade edilmektedir. Ancak, insan hakları disiplininin, sadece "insan hakları" adı altında açılacak bir ders içinde verilmesi ile yetinilmemelidir. Çünkü bu alan, tek bir derse sığamayacak kadar kapsamlıdır. Bu nedenle, insan hakları eğitiminin tüm okul programına yayılarak, her dersin kapsamı içinde yer alması gerekliliği, insan hakları eğitimi alanında çalışan pek çok kişi tarafından kabul edilmiştir. Çünkü eğitimin genel amacı, belli bir alanda uzmanlaşma sağlamak değil, yaşam için gerekli olan bilgiyi vermek ve sosyal alanlardaki derslerle öğrencinin entelektüel ve ahlaki gelişimini sağlamaktır. Nitekim Avrupa Konseyi Okullarda İnsan Hakları Öğretim ve Öğrenimi Tavsiye Kararı (85) 7'ye Ek'te (Council of Europe Recommendation No. R(85)7 of the Committee of Ministers to Member States on Teaching and Learning About Human Rights in Schools) çocukların ve gençlerin insan hakları gibi soyut nitelik taşıyan alanları öğrenmesinde; tarih, coğrafya, sosyal bilgiler, din ve ahlak eğitimi, dil ve edebiyat ya da ekonomi gibi derslerden yararlanılabileceği belirtilmiştir (Kepenekçi 1999: 107).

1.2. İnsan Hakları Eğitiminde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) Dersinin Yeri

Din, insanlara bir arada insanca yaşayabilmenin temel ortak paydasını kazandırmaktadır. Dinin olumlu, yapıcı, barışçı, insanın pek çok becerisinin önünü açan dinamik boyutu öne çıktığında din, bir yandan toplumsal düzeyde üretkenliği teşvik ederken, diğer yandan da, toplumsal barışın, huzur ve mutluluğun teminatı haline gelir. Öte yandan hem insanlığın tarihsel deneyimini hem de insanca yaşayabilmenin temel ilkelerini içinde barındıran insan hakları, temel hak ve özgürlükler, hukukun üstünlüğü, demokrasi gibi yüksek insani değerlerin bilgi ve davranış düzeyinde yeni nesillere kazandırılması gerekmektedir. İnsanlığın gelecekte insanca, barış içerisinde yaşayabilmesi bu değerlerin bilinmesine, hayata taşınmasına ve evrensel ölçekte geliştirilmesine bağlıdır. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) derslerinin bu konuda önemli bir işlevi olduğunu görmezden gelmek mümkün değildir (Onat 2017: 257).

Türk eğitim sistemi açısından Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) dersinde insan hakları eğitimine baktığımızda, bu eğitimin önemli bir kısmını teşkil eden evrensellik, farklı inançlara saygı, hoşgörü ve sorumluluk gibi ahlaki değerlerin

okullarımızda bireye kazandırılmasında başlıca önemli rolün bu derse ait olduğu görülmektedir. Demokratik toplumda din öğretimi, bireye dini yeteneklerini geliştirmede katkıda bulunurken bu yetenekleri ortak toplumsal değerlerle uyumlu biçimde hayata yansıtmanın yollarını da göstermek sorumluluğunu yüklenmiştir (Kaymakcan & Aydın 2010: 37).

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi derslerinde yapılandırmacı anlayışa uygun ilk program değişikliği, ortaöğretimde 2005 yılında yapılmıştır. Söz konusu öğretim programında öncekilere göre bireye ve onun hak ve özgürlüklerine daha fazla vurgu yapıldığı, dini değerler ile toplumsal bilinç arasında ilişki kurulmasına daha fazla dikkat edildiği görülmektedir. Demokratik toplumda bir arada yaşama kültürü açısından yeni DKAB öğretim programlarında, diğer dinlerin sunumunda çoğulculuk yönünde, bilimsel ve ötekini yargılamadan anlamaya çalışan bir değişimin olduğu anlaşılmaktadır. Bir anlamda Türkiye'nin AB'ye üyelik süreci ile daha çok gündeme gelen ve bireyin haklarını önceleyen insan hakları anlayışının programa yansıdığı görülmektedir (Kaymakcan 2007: 41).

2005 yılında bütün müfredatlarda başlayan yapılanma süreci, 2018-2019 eğitim-öğretim yılının başı itibariyle farklı bir boyut kazanarak 51 müfredat ekseninde kapsamlı bir yenileme çalışması yapılmıştır. Müfredatlar, öğrenme-öğretme teori ve yaklaşımlardaki yenilik ve gelişmeler doğrultusunda çağın gerekliliklerini, ferdin ve toplumun değişen ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde yapılandırılmıştır. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretim programı aynı şekilde bu çerçevede yenilenmiştir. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretim programında; öğrencilerin adalet, dostluk, dürüstlük, öz denetim, sabır, saygı, sevgi, sorumluluk, vatanseverlik ve yardımseverlik gibi değerlere sahip olmaları, farklı din, inanç ve yorumlara saygı duymaları, insanlar, toplumlar ve milletlerarası ilişkilerde dinin önemli bir unsur olduğunu fark etmeleri amaçlanmıştır. Bu çerçevede, öğrencilerin temel değerleri anlamaları, benimsemeleri, sahip oldukları değerler ile uyumlu hareket etmeleri hedeflenmiştir (MEB 2018: 8). Programın geliştirilmesinde; yapılandırmacı öğrenme modelini destekleyen çoklu zekâ, öğrenci merkezli öğrenme, beceri temelli öğrenme gibi yaklaşımlar dikkate alınmıştır. Programın vizyonu da, *Dinin hayatı anlamlandırmadaki rolünü fark eden; millî, manevi ve ahlaki değerleri benimseyen; farklılıklarla bir arada yaşama becerisi kazanmış bireyler yetiştirmektir.* olarak açıklanmıştır.

DKAB dersleri, demokrasi ve insan hakları eğitimini dört alanda destekleyebilmektedir (Turan 2017: 290). Bunlar;

Hedef amaç ve metot yönünden: DKAB derslerinin amaç ve yöntemleriyle ilgili son yıllarda meydana gelen değişiklikler ve gelişmeler demokratik vatandaşlık nitelikleriyle benzerlik arz etmektedir. Bu dersler aracılığıyla öğrencilere kazandırılmaya çalışılan eleştirel düşünme, etkili iletişim, sorgulama ve problem çözme gibi aynı zamanda demokratik vatandaşların sahip olması gereken özelliklerdir.

Değerler Yönünden: DKAB dersleri, uygun bir içerikle, aynı zamanda demokratik değerler olarak kabul edilen adalet, hoşgörü, saygı, sorumluluk gibi değerleri öğrencilere kazandırmayı amaçlamaktadır.

Kavramlar Yönünden: DKAB dersleri, insan haklarıyla ilgili temel kavramların öğrenilmesini sağlayarak insan hakları eğitimine katkı sağlar.

Eğitim amaçlarını gerçekleştirmek üzere öğretmen ve öğrencilerin öğrenme-öğretme süreçlerinde kullandıkları çeşitli materyalleri vardır. Yaygın kullanım alanı ve üstlendiği rol sebebiyle bu materyallerin en önemlisi ders kitaplarıdır. Son zamanlarda gelişen teknolojik araç-gereçlerin etkisiyle derslerde öngörülen materyaller artmasına rağmen, çevre imkanları, dersin özellikleri ve öğretmenin formasyonundaki sorunlar, ders kitaplarının öğrenme-öğretme süreçlerinde sık ve yaygın kullanılma, hem öğretmenler hem de öğrenciler için en önemli materyal olma, kısacası eğitimin temel aracı konumunda bulunma özelliğini sürdürmesi sonucunu doğurmuştur. Çünkü ders kitapları; sürekliliği, doğruluğu ve değişkenliği tartışılan bilginin yanı sıra, algısal ve zihinsel kazanımların tamamına işaret etmektedir (Asri 2011: 49). Ders kitapları, öğretim programlarını daha somut kullanılabilir hale getirmek, öğretmen ve öğrencilere öğretme-öğrenme sürecinde yol göstermek için hazırlanmaktadır. Dolayısıyla ders kitapları programda belirtilen amaç, içerik, yöntem değerlendirme vb. hakkında öğretmen ve öğrencilere rehberlik yapmaktadır (Korkmaz 2017: 133).

İnsan Hakları Eğitimine ilişkin kavramların öğretiminde de yazılı ve görsel materyaller ön plana çıkmaktadır. Ders kitabı, Milli Eğitimin programına uygun olarak hazırlanan ve DKAB dersinde kullanılan en temel yazılı ve görsel materyallerden birisidir. DKAB ders kitapları belki de birçok öğrencinin hayatı boyunca karşılaşacağı en önemli dini kaynak olması sebebiyle din eğitimi alanının incelenmesini ihmal edemeyeceği materyallerdir. Gerek teknolojik gelişmeler gerekse Milli Eğitim’de yapılandırmacı anlayışa geçilmesiyle birlikte diğer ders kitaplarında olduğu gibi DKAB ders kitaplarında sürekli değişiklikler yapıldığı görülmektedir (Keskiner 2011: 455). Ancak yapılandırmacı anlayışa göre hazırlanan ders kitaplarının geleneksel ders kitaplarında olduğu gibi bilgiyi birebir aktarmak yerine, hitap ettiği öğrencilerin bilişsel,

duyuşsal, sosyal ve fizyolojik özelliklerini dikkate alarak bilgiyi edinmelerini ve geçmiş yaşantılarının üzerine inşa etmelerini sağlayacak şekilde hazırlanmaları gerekmektedir (Asri 2011: 52).

İnsan hakları eğitiminde ders programlarının ve kitaplarının önemi konusunda yürütülmüş çeşitli araştırmalar bulunmaktadır. Bu çalışmalardan bir kısmı, DKAB derslerinin insan hakları ve vatandaşlık eğitimine katkısını ortaya koymaktadır. Örneğin Karaman-Kepenekçi (1999:113–169), 1997–1998 eğitim-öğretim yılında Türkiye’deki ortaöğretim kurumlarında okutulan on altı lise ders kitabında (DKAB ders kitapları da dâhil) insan hakları konusuna yer verilme düzeyini saptamak amacıyla bir araştırma yürütmüş ve diğer ders kitapları ile karşılaştırıldığında din kültürü ve ahlak bilgisi, sosyoloji ve psikoloji ders kitaplarında insan hakları konusuna daha fazla yer verildiği bulgusuna ulaşmıştır.

Kaymakcan ve Aydın’ın (2010) yapmış oldukları çalışmada, demokratik vatandaşlık eğitiminde din öğretiminin yeri ve bu bağlamda Türkiye’de DKAB derslerinin durumu ele alınmıştır. Çalışmada inceleme konusu yapılan ders kitapları esas alındığında, programların öngördüğü bütüncül karakterin öğretim süreçlerine doğrudan yansıtılmadığı ifade edilmektedir. Araştırmada din eğitiminden beklenen demokratik vatandaşlık gelişiminin sağlanabilmesi için daha katılımcı, öğrencileri aktif kılan sosyal sorumluluk ve yardımlaşma projelerinin eğitim süreçlerine dâhil edilmesi beklendiği vurgulanmaktadır.

Nazıroğlu’nun (2011) yapmış olduğu çalışmada, Türkiye’deki ilk ve ortaöğretim okullarında zorunlu olarak okutulan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi için hazırlanan öğretim programlarında öngörülen ideal vatandaş tasavvurunu ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi öğretim programlarına yansımalarını incelemiştir. Araştırmada bu dersin, Türkiye’de vatandaşlık eğitimi açısından önemli bir ders olduğu sonucuna varılmıştır.

Osmanoğlu’nun (2014), 2012-2013 öğretim yılında Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı ile dokuz adet Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarını inanç, din (din içi ve dinler arası) ve sosyokültürel farklılıkları yapılandırma biçimini incelemek amacıyla yapmış olduğu çalışmanın sonuçlarına göre ise, DKAB öğretim programı ve ders kitaplarının inanç, din ve sosyokültürel farklılıklara bakışının önemli ölçüde çoğulcu din eğitiminin temel ilkeleriyle uyumlu olduğu görülmüştür.

Yukarıdaki araştırmaların yanı sıra bu çalışmada, öğrencilerin demokrasi ve insan haklarını ilgilendiren konularda eleştirel düşünme, etkili iletişim kurma ve sosyal becerileri gelişmiş, farklılıklara saygı, adalet, hoşgörü sorumluluk alma vb. değerlere

sahip olan bireyler olmaları sürecinde, günümüzde gittikçe daha çok ihtiyaç duyulan insan hakları eğitimine ilişkin kavramların öğreniminde DKAB dersinin önemli olduğu düşüncesinden yola çıkılmıştır. Nitekim yapılandırmacı anlayışa uygun olarak hazırlanan, DKAB ders kitaplarında insan haklarının ne düzeyde sunulduğunu irdeleyen herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu nedenle ortaöğretim DKAB ders kitaplarındaki yazınsal metinlerin insan hakları konusuna yer verme bakımından incelenmesinde fayda olduğu düşünülmektedir.

1.3. Amaç

Bu çalışmanın amacı, ortaöğretim DKAB ders kitaplarındaki yazınsal metinlerde insan hakları ile ilgili konulara ne düzeyde yer verildiğini incelemektir.

2. Yöntem

2.1. Araştırmanın Modeli

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi kullanılmıştır. Nitel araştırmalar, gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama yöntemlerinin kullanıldığı, algıların ve olayların doğal ortamda gerçekçi ve bütüncül bir biçimde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırmalardır (Yıldırım & Şimşek 2011: 39).

2.2. Verilerin Toplanması (Kitapların Seçimi)

Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı'nın 19.01.2018 tarihinde kabul ettiği yeni ortaöğretim programına göre hazırlanan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitapları, 2018-2019 eğitim-öğretim yılından itibaren ortaöğretim kurumlarında okutulmaya başlanmıştır. Çalışmanın veri kaynağını, söz konusu programa uygun anlayışla hazırlanan ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9, 10, 11 ve 12. sınıf ders kitapları oluşturmaktadır.

2.3. Verilerin Çözümlemesi

Araştırma, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi kitaplarının insan haklarına yer verme durumlarını incelemek amaçladığından, nitel araştırma yöntemlerinden içerik analizi yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. İçerik analizi yazılı ve sözlü materyallerin sistematik bir analizidir. İnsanların söyledikleri ve yazdıklarının kodlanarak nicelleştirilmesidir. Bu tür bir analizde sayılabilecek nitelikte birimler (örneğin cümleler) alınır ve analiz göstergeleri frekans türünde ifade edilir (Bilgin 2006: 18). Amacı ise sözel bilgiyi nicel verilere dönüştürmektir İçerik analizi, açık ve gizli içerik hakkında

çıkarımlar yaparak sosyal gerçeği araştırır. Açık içerik görünürde olan ifadelerden oluşur. Gizli içerikte ise, ifadelerin altında yatan anlam kastedilir. İçerik analizinde yapılacak ilk iş, analiz birimi olarak ana kategoriler ile alt kategorileri belirlemek ve bunları tanımlamaktır. Daha sonra analizlerin yapılacağı bağlam birimine (cümle, paragraf ya da tüm metin) karar verilir (Yıldırım ve Şimşek 20011: 227–241).

Araştırmada, uluslararası düzeyde kabul gören Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (1950) ve Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi’nde (1948) geçen insan haklarıyla ilgili belirlenen Temel İnsan Hakları, Din ve Vicdan Özgürlüğü, Sosyal Haklar ve Ekonomik Haklar ölçüt kabul edilmiştir. Kategorilerin belirlenmesi, araştırmacı tarafından uzman görüşü alınarak gerçekleştirilmiştir. Çalışmada ana kategori olarak “İnsan Hakları” konusu ele alınmıştır. Alt kategoriler ise “Temel İnsan Hakları”, “Din ve Vicdan Özgürlüğü”, “Ekonomik Haklar” ve “Sosyal Haklar” olarak belirlenmiştir.

İncelemede, bağlam birimi olarak cümle seçilmiş ve alt kategorilerin her bir kitapta ne sıklıkla geçtiği belirlenmiştir. Frekansı belirlemek için yapılan sayma işleminde hem açık içerik hem de gizli içerik göz önüne alınmıştır. Kitap içindeki alt kategorilere karşılık gelen cümleler bir puan olarak değerlendirilmiştir.

Kitaplardaki kategorilerin değerleri; tablolarda frekans, yüzde ve yoğunluk puanı olarak gösterilmiştir.

Her bir kitap için;

- Ana Kategori % = Tüm Kategori Frekansı*100/Kitaptaki Toplam Cümle Sayısı.
- Alt Kategorilerin % = Alt Kategori Frekansı*100/ Ana Kategori Frekansı .
- Yoğunluk Puanı %0 = Alt Kategori Cümle Sayısı / Kitaptaki Toplam Cümle Sayısı*1000.

Cümle sayısını belirlemek için kitaplardaki yalnızca metinlerin yer aldığı sayfalarda yer alan cümleler sayılmıştır. Ana kategori (İnsan Hakları) ve alt kategorilerin frekans yüzdeleri yukarıda verilen formüllere uygun olarak hesaplanmıştır. Yoğunluk puanları hesaplanırken ise, çıkan sayıların çok küçük olması ve küçük sayılarla çalışmanın yorumlamada güçlük çıkarması nedeniyle tüm kategorilere ait yoğunluk puanları 1000 ile çarpılmıştır. Böylece değerlendirmede ve puanların anlaşılmasında kolaylık sağlanmıştır. Elde edilen istatistiksel analizlerin yardımıyla veriler yorumlanmıştır (Kepenekçi & Aslan 2011: 489-490).

3. Bulgular

Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9, 10, 11 ve 12. sınıf ders kitaplarına yapılan betimsel analiz sonucunda elde edilen bulgular aşağıda verilmiştir.

3.1. Ortaöğretim 9. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında İnsan Haklarıyla İlgili Kavramlara Yer Verilmesine Yönelik Bulgular

İçerik analizinin uygulandığı ders kitaplarının ilki olan, Ortaöğretim 9. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitabı toplam beş üniteden oluşmaktadır. Bu üniteler sırasıyla, Bilgi ve İnanç, Din ve İslam, İslam ve İbadet, Gençlik ve Değerler ile Gönül Coğrafyamız’dır. Gençlik ve Değerler ünitesinde, İnsan Hakları Eğitimiyle doğrudan ilgili “Değerler ve Değerlerin Kaynağı”, “Gençlerin Kişilik Gelişiminde Değerlerin Yeri ve Önemi”, “Temel Değerler”, ve “Anne ve babaya iyilikten sonra akrabaya, yoksula ve yolda kalmışlara haklarının verilmesini emreden İsrâ Suresi 23-29. Ayetler” konularına yer verilmektedir.

Araştırmamızda ise, Ortaöğretim 9. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarında insan hakları ana temasının alt başlıklarından; “Temel İnsan Hakları”, “Din ve Vicdan Özgürlüğü”, “Ekonomik Haklar”, “Sosyal Haklar” kavramlarına ne düzeyde yer verildiği belirlenmiştir.

Yapılan betimsel analiz sonucunda, Ortaöğretim 9. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitabında insan haklarıyla ilgili kavramlara yer verilmesine ilişkin betimsel istatistikler Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Ortaöğretim 9. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabındaki Tüm Kategorilerin Frekans (f), Yüzde (%) ve Yoğunluk Puanına (YP) Göre Dağılımı

KATEGORİLER	PUANLAR		
	Cümle Sayısı (f)	%	YP (%)
Temel İnsan Hakları	22	18,6	9,95
Din ve Vicdan Özgürlüğü	50	42,4	22,62
Ekonomik Haklar	15	12,7	6,78
Sosyal Haklar	31	26,3	14
Toplam	118	100	53,39

Not: Kitapta geçen toplam cümle sayısı: 2210

İncelenen ders kitabında, toplam cümle sayısı 2210 iken, ana kategori olarak belirlenen insan hakları konusuna ilişkin toplam cümle sayısı 118 olarak belirlenmiştir. Bu duruma göre, insan hakları konusuna ilişkin toplam cümle sayısı, 9. sınıf ders kitabındaki toplam cümle sayısının % 5,3’ünü oluşturmaktadır.

9. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitabında, insan hakları konusunun alt kategorilere göre dağılımı yukarıdaki tabloda verilmiştir. Buna göre, 9. sınıf ders kitabında en yüksek yoğunluk puanı, “Din ve Vicdan Özgürlüğü” (22,62) alt kategorisine aittir. Bunu yakın bir yoğunluk puanıyla “Sosyal Haklar” (14) ve “Temel İnsan Hakları” (9,95) alt kategorileri izlemektedir. Diğer alt kategori olan “Ekonomik Haklar’ın” yoğunluk puanı ise (6,78) şeklindedir.

3.2. Ortaöğretim 10. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında İnsan Hakları ve Demokrasiyle İlgili Kavramlara Yer Verilmesine Yönelik Bulgular

İçerik analizinin uygulandığı ders kitaplarının ikincisi olan Ortaöğretim 10. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı toplam beş üniteden oluşmaktadır. Bu üniteler sırasıyla, Allah İnsan İlişkisi, Hz. Muhammed ve Gençlik, Din ve Hayat, Ahlaki Tutum ve Davranışlar ve İslam Düşüncesinde İtikadi, Siyasi ve Fıkhi Yorumlar’dır. Din ve Hayat ile Ahlaki Tutum ve Davranışlar ünitelerinde; aile kurumu, çevre sorunları, ekonomik hayat, sosyal adalet ve tutum ve davranışlarında ölçülü olma gibi insan hakları eğitimine katkı sağlayacak konular işlenmektedir.

Yapılan betimsel analiz sonucunda, Ortaöğretim 10. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitabında insan haklarıyla ilgili kavramlara yer verilmesine ilişkin betimsel istatistikler Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2: Ortaöğretim 10. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabındaki Tüm Kategorilerin Frekans (f), Yüzde (%) ve Yoğunluk Puanına (YP) Göre Dağılımı

KATEGORİLER	PUANLAR		
	Cümle Sayısı (f)	%	YP (%)
Temel İnsan Hakları	19	15	9,27
Din ve Vicdan Özgürlüğü	60	47,6	29,29
Ekonomik Haklar	28	22	13,67
Sosyal Haklar	19	15	9,27
Toplam	126	100	61,52

Not: Kitapta geçen toplam cümle sayısı: 2048

10. sınıf ders kitabında, toplam cümle sayısı 2048 iken, ana kategori olarak belirlenen insan hakları konusuna ilişkin toplam cümle sayısı 126 olarak belirlenmiştir. Bu duruma göre, insan hakları konusuna ilişkin toplam cümle sayısı, 10. sınıf ders kitabındaki toplam cümle sayısının % 6,1’ini oluşturmaktadır. Tablo 2’ye göre, 10. sınıf ders kitabında en yüksek yoğunluk puanı, “Din ve Vicdan Özgürlüğü” (29,29) alt kategorisine aittir. Bunu, (13,67) yoğunluk puanına sahip “Ekonomik Haklar” takip etmektedir. Diğer alt kategorilerin yoğunluk puanlarına göre sıralanışı; “Temel İnsan Hakları” (9,27) ve “Sosyal Haklar” (9,27) şeklindedir.

3.3. Ortaöğretim 11. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında İnsan Hakları ve Demokrasiyle İlgili Kavramlara Yer Verilmesine Yönelik Bulgular

İçerik analizinin uygulandığı ders kitaplarının üçüncüsü olan Ortaöğretim 11. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitabı toplam beş üniteden oluşmaktadır. Bu üniteler sırasıyla, Dünya ve Ahiret, Kur’an’a Göre Hz. Muhammed, Kur’an’da Bazı Kavramlar, İnançla İlgili Meseleler ve Yahudilik ve Hristiyanlıktır.

Yapılan betimsel analiz sonucunda, Ortaöğretim 11. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitabında insan haklarıyla ilgili kavramlara yer verilmesine ilişkin betimsel istatistikler Tablo 3’de verilmiştir.

Tablo 3: Ortaöğretim 11. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabındaki Tüm Kategorilerin Frekans (f), Yüzde (%) ve Yoğunluk Puanına (YP) Göre Dağılımı

KATEGORİLER	PUANLAR		
	Cümle Sayısı (f)	%	YP (% ₀₀)
Temel İnsan Hakları	32	39	21,69
Din ve Vicdan Özgürlüğü	27	32,96	18,30
Ekonomik Haklar	6	7,3	4,06
Sosyal Haklar	17	20,73	11,52
Toplam	82	100	55,55

Not: Kitapta geçen toplam cümle sayısı: 1475

11. sınıf ders kitabında, toplam cümle sayısı 1515 iken, ana kategori olarak belirlenen insan hakları konusuna ilişkin toplam cümle sayısı 82 olarak belirlenmiştir. Bu duruma göre, insan hakları konusuna ilişkin toplam cümle sayısı, 11. sınıf ders kitabındaki toplam cümle sayısının % 5,55’ini oluşturmaktadır. Tablo 3’e göre, 11. sınıf

ders kitabında en yüksek yoğunluk puanı, “Temel İnsan Hakları” (21,69) alt kategorisine aittir. Bunu, (18,30) yoğunluk puanına sahip “Din ve Vicdan Özgürlüğü” takip etmektedir. Diğer alt kategorilerin yoğunluk puanlarına göre sıralanışı; “Sosyal Haklar” (11,52) ve “Ekonomik Haklar” (4,06) şeklindedir.

3.4. Ortaöğretim 12. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarında İnsan Hakları ve Demokrasiyle İlgili Kavramlara Yer Verilmesine Yönelik Bulgular

İçerik analizinin uygulandığı ders kitaplarının dördüncüsü olan Ortaöğretim 12. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı toplam beş üniteden oluşmaktadır. Bu ders kitabında, İslam ve Bilim, Anadolu’da İslam, İslam Düşüncesinde Tasavvufi Yorumlar, Hin ve Çin Dinleri ve insan haklarıyla ilgili bilgilerin yoğun olarak yer aldığı Güncel Dini Meseleler üniteleri yer almaktadır.

Yapılan betimsel analiz sonucunda, Ortaöğretim 12. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitabında insan haklarıyla ilgili kavramlara yer verilmesine ilişkin betimsel istatistikler Tablo 4’de verilmiştir.

Tablo 4: Ortaöğretim 12. Sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabındaki Tüm Kategorilerin Frekans (f), Yüzde (%) ve Yoğunluk Puanına (YP) Göre Dağılımı

KATEGORİLER	PUANLAR		
	Cümle Sayısı (f)	%	YP (‰)
Temel İnsan Hakları	38	42,22	24,48
Din ve Vicdan Özgürlüğü	21	23,33	13,53
Ekonomik Haklar	20	22,22	12,88
Sosyal Haklar	11	12,22	7,08
Toplam	90	100	57,98

Not: Kitapta geçen toplam cümle sayısı: 1552

12. sınıf ders kitabında, toplam cümle sayısı 1552 iken, ana kategori olarak belirlenen insan hakları konusuna ilişkin toplam cümle sayısı 90 olarak belirlenmiştir. Bu duruma göre, insan hakları konusuna ilişkin toplam cümle sayısı, 12. sınıf ders kitabındaki toplam cümle sayısının % 5,79’ünü oluşturmaktadır. Tablo 4’e göre, 12. sınıf ders kitabında en yüksek yoğunluk puanı, “Temel İnsan Hakları” (24,48) alt kategorisine aittir. Bunu, (13,53) yoğunluk puanına sahip “Din ve Vicdan Özgürlüğü” takip

etmektedir. Diğer alt kategorilerin yoğunluk puanlarına göre sıralanışı; “Ekonomik Haklar” (12,88) ve “Sosyal Haklar” (7,08) şeklindedir.

3.5. Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarında geçen alt kategorilere ilişkin cümle örnekleri aşağıda verilmiştir:

Temel İnsan Hakları Alt Kategorisine İlişkin Örnekler

- Allah size, emanetleri ehil olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adaletle hükmetmenizi emreder (Doğan 2018: 87).
- Irk, renk, toplumsal sınıf, makam, mevki, dil ve din gibi özelliklere bakılmaksızın hukuk önünde eşittir (Doğan 2018: 93).
- Sonuç olarak İslam’ın adalet anlayışı, temel hak ve değerler açısından insanlar arasında hiçbir ayırım yapılmaksızın her hakkın sahibine verilmesini temin etmeyi amaçlar (Doğan 2018: 95).
- İnsani değersizleştiren yalan söylemeyi, cana kıymayı, hırsızlık yapmayı, tembelliği, saygısızlığı, dedikoduyu, iftirayı vb. din yasaklar (Doğan 2018: 91).
- Haklar ve özgürlükler, insanların bir arada yaşayabilmeleri bakımından herkesin karşılıklı olarak gözetmesi gereken bir alandır. Hukuk, bu alanı ifade eder (Konaklı vd. 2018: 79).
- Devlet yöneticileri ise din ve ırk ayırımı yapmadan bunu bir sorumluluk olarak görmüşlerdir (Konaklı vd. 2018: 78).
- Tabiatı yağmalanacak bir alan olarak görmez. İnsana değer verir, yeryüzünde kibirlenerek yürümez, diğer varlıklara zarar vermekten kaçınır (Konaklı vd. 2018: 14).
- Mahremiyet sınırlarının ihlal edilmesi bireylerin yanı sıra toplumsal yapıda da güvensizliğe ve tedirginliğe sebep olur. Bu anlamda özel yaşamın korunmasına yönelik tedbirler de alınmıştır (Konaklı vd. 2018: 83).
- Kendini “Müslüman” olarak tanımlayan DEAŞ gibi şiddet odaklı marjinal, illegal terörist grupların eylemleri; can ve mal kayıpları nedeniyle toplumlarda gerginliği artırmaktadır (Çelik vd. 2018: 109).
- On emir: 6. Öldürmeyeceksin. 7. Zina etmeyeceksin. 8. Çalmayacaksın. 9. Komşuna karşı yalancı şahitlik yapmayacaksın. 10. Komşunun hiçbir şeyine göz dikmeyeceksin (Çelik vd. 2018: 122).
- Canlı yaşamını tehdit eden atıkların kontrolsüz biçimde çevreye bırakmak İslam’ın çevre sağlığı anlayışına terstir (Kuzudişli 2018: 112).
- İş sağlığı ve güvenliği İslam’ın can ve mal emniyetine verdiği önem çerçevesinde değerlendirilir (Kuzudişli 2018: 120).

- Sosyal medya ortamında insanların sırlarının ortaya dökülmesi, bu yolla insanların birbirlerinden alması İslam ahlakına hiç uymayan kötü davranışlardandır (Kuzudişli 2018: 113).

Din ve Vicdan Özgürlüğü Alt Kategorisine İlişkin Örnekler

- “İman esaslarında zorlama yoktur. İslam’ın özü samimiyet, içtenlik ve Allah rızasına dayanır. Hiç kimse, İslam’ın iman esaslarına inanmaya zorlanamaz (Doğan 2018: 50).

- Zorla yapılan ibadet Allah katında makbul değildir (Doğan 2018: 70).

- İslam dini, insanın özgür bir şekilde düşünmesini ister ve selim aklın önündeki tüm engelleri kaldırır (Doğan 2018: 16).

- İnanç özgürlüğünü bir hak olarak tanımak doğal olarak ibadet hakkını ve kişinin inancı doğrultusunda ibadet edebilmesini beraberinde getirir. İslam dininde inanç özgürlüğü yanında ibadetleri yerine getirebilme özgürlüğü de tanınmıştır (Konaklı vd. 2018: 82).

- Düşünce özgürlüğünün bir ürünü olan çeşitli yorum ve mezheplerin ortaya çıkması doğal bir durumdur (Konaklı vd. 2018: 120).

- Mekke müşriklerinin kendisine ve diğer Müslümanlara karşı yaptıkları işkencelere rağmen Mekke fethedildikten sonra affetmiş ve “Hepiniz özgürsünüz, hiçbir şekilde aşağılanmayacaksınız.” diye buyurmuştur (Çelik vd. 2018: 47).

- Bir arada yaşadığı farklı din mensuplarıyla anlaşma yoluna gitmiş, onların haklarını korumuş ve garanti altına almıştır (Çelik vd. 2018: 47).

- Doğru yolda olma veya doğru yoldan sapma, insanın özgür iradesine bırakılmıştır (Çelik vd. 2018: 49).

- Peygamber efendimiz Medine de bulunan Yahudi kabilelerle Medine’ye düşmanlara karşı ortak savunma ve din özgürlüğü temelinde savunma anlaşması yapmıştır (Kuzudişli 2018: 116).

- Zimmilerin, vergilerini ödemeleri koşuluyla can, mal ve din özgürlükleri, Müslümanların güvenceleri altındaydı (Kuzudişli 2018: 117).

- Müslümanlar birbirlerini ibadetleri yerine getirme konusunda teşvik edebilir ama zorlamaz sınırına varmamalıdır (Kuzudişli 2018: 117).

Sosyal Haklar Alt Kategorisine İlişkin Örnekler

- İslam’da çocukları sevindirmek ve ihtiyaç sahiplerine yardım etmek salih ameldir.

- (Allah rızasını gözeterek) yakınlarla, yetimlere yoksullara, yolda kalmışlara dilenenlere ve kölelere sevdiği maldan harcar, namaz kılar, zekât verir ... (Doğan 2018: 81).
- Örneğin akrabalar, komşular ve diğer insanlarla iyi ilişkiler kurulmasının toplumun birlik ve beraberliğindeki önemi açıktır (Doğan 2018: 41).
- Aile akrabalık ilişkileriyle birbirine bağlanan fertlerin bir araya getirdiği toplumun en küçük yapı taşıdır. Toplumun en küçük grubu olan aile, dünyaya gözlerini henüz açmış bir bireyin beslenmesi, sığınması ve korunması için bir liman ve dış dünyaya karşı en temel kalkandır (Konaklı vd. 2018: 60).
- İslam, evliliği kolaylaştırmış, evliliğin duyurulmasını, düğün yapılmasını, ikramda bulunulmasını istemiş ve evlenip aile kurmak isteyenlere yardım edilmesini tavsiye buyurmuş (Konaklı vd. 2018: 62).
- Hz. Peygamber ev işlerinde sorumluluk almış, kendisine verilen işleri hakkıyla yapmış, amcasına ve yengesine saygıda kusur etmemiştir (Konaklı vd. 2018: 42).
- Anne babanın da çocuklarına karşı birtakım görevleri vardır. Anne ve babalar; ahlaki, insani ve dinî değerlerle çocuklarını donatmalı, onları sosyal hayata hazırlamalıdır. Ebeveynlerin görev ve sorumlulukları, çocuk henüz anne karnındayken başlar (Konaklı vd. 2018: 63).
- Öncelikle eşler birbirlerine iyi davranmalı, birbirlerinin haklarını gözetmelidir (Konaklı vd. 2018: 63).
- Cenaze namazına katılmak, vefat eden kişiye karşı bir görev olduğu kadar ölen kişinin yakınlarına karşı da bir vazifedir. Onların acı günlerinde yanlarında olmak, ihtiyaçları varsa gidermek de bir sorumluluktur (Çelik vd. 2018: 30).
- Özel mülkiyeti yasaklamayan İslam dini bununla birlikte toplumdaki varlıklı insanların yoksullara ezmesini haksızlık saymış ve bu konuda çeşitli önlemler almıştır (Kuzudişli 2018: 118).

Ekonomik Haklar Alt Kategorisine İlişkin Örnekler

- Kur'an'da insan için ancak çalıştığına karşılığının verileceğinin belirtilmesi ve Hz. Peygamberin pek çok hadisinde yapılan işin en güzel şekilde yapılmasının öğütlenmesi etkili olmuştur (Doğan 2018: 88).
- İnsanlık tarihi kadar eski olan ekonomik hakların korunmasına İslam dininde büyük önem verilmiştir. Bunlar arasında mülk edinme, çalışma, emeğinin karşılığını alma, miras gibi haklar vardır (Konaklı vd. 2018: 77).

- Beslenme, giyinme ve barınma temel ihtiyaçlardır. İnsanın bunları çalışarak üretmesi gerekir. Bunun için çalışmayı ve iş görmeyi tabii bir hak ve görev olarak gören İslam dini çalışmayı ve üretmeyi teşvik etmiştir (Konaklı vd. 2018: 77).
- İslam dini; ticareti, alışverişten sağlanan kazancı helal kılmış, hatta alışveriş yapılmasını teşvik etmiştir. Yapılan iş ve çalışmaların meşru olması şartıyla her türlü kazancı serbest bırakmıştır (Konaklı vd. 2018: 77).
- Hz. Peygamber Mekke ve çevresinde ticari faaliyetlerle ilgili konularda güvensizlik ortamını önlemek amacıyla kurulan Hılfu'l Fûdûl'a isteyerek katılmıştır (Konaklı vd. 2018: 43).
- Hz. Peygamber, gençliğinde ticaretle uğraşmış, işini dürüst yapmış, başkalarına haksızlık etmekten kaçınmıştır. Çevresindeki insanlara da böyle davranmalarını öğütlemiş, çalışanların haklarının korunmasını istemiştir (Konaklı vd. 2018: 77).
- İlk mum devletin hazinesinden alınmış mumdu. O yanarken şahsi işlerimle meşgul olsaydım Allah Teala katında sorumlu olurum. Seninle devlet işi konuşmayacağımız için kendi cebimden almış olduğum mumu yaktım (Çelik vd. 2018: 71).
- İslam, yasal çerçevede olduğu sürece, kişisel mülkiyete müdahale etmez (Kuzudişli 2018: 117).
- Malın korunması amacıyla İslam faiz, kumar ve alışverişte hile yapmayı yasaklamıştır. Bu yasaklar kişinin borç batağına sürüklenmesine bütün varlığını bir kerede kaybetmesini ve çaresiz biçimde sefaletle yuvarlanmasını önlemek için getirilmiştir (Kuzudişli 2018: 115).
- Üretim pazarlama ve tüketim aşamalarının her birinin de işverenlerin, çalışanların, alışveriş yapanların ve tüketicilerin adil olmaları birbirlerinin haklarını ihlal etmemeleri İslam'ın emirleridir (Kuzudişli 2018: 119).
- Hz. Peygamber insan emeğiyle sömürülmesini asla hoş görmez hak sahiplerine haklarını eksiksiz ve geciktirmeden verilmesini emreder (Kuzudişli 2018: 119).

Sonuç ve Tartışma

Bu çalışmada, Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarının, insan hakları konusuna ve insan haklarıyla ilgili alt kategorilere yer verme oranı incelenmiştir. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitapları insan hakları eğitimi açısından incelendiğinde hemen her sınıf düzeyinde bazı ünitelerin doğrudan insan hakları eğitimi konularını içerdiği belirlenmiştir. Örneğin DKAB 9. sınıf “Gençlik ve Değerler”, 10. sınıf “Din ve

Hayat”, “Ahlaki Tutum ve Davranışlar” ve 12. sınıf “Güncel Dini Meseleler” başlıklı ünitelerinde doğrudan insan hakları eğitimi konularına yer verilmektedir. Bunun yanında bazı ünite ve konu başlıkları da doğrudan insan hakları eğitimini öngörmeyen başlıklara sahip olsa da içeriklerindeki bilginin yorumlanması ve sunulduğu açısından insan hakları eğitimine destek olduğu görülmektedir (Kaymakcan & Aydın 2010: 46). Kepenekçi de (1999: 142) yapmış olduğu çalışmada Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi kitaplarında, çoğu zaman dini açıdan da yaklaşmış olsa, insan hakları eğitiminde yararlanılabilecek ünite, konu ve ifadelere yer verildiğini belirlemiştir.

İnsan haklarıyla ilgili kategorilere yer verilmesinde ders kitapları ve sınıflar arasında bir istikrarın olduğu görülmektedir. Buna göre sınıf düzeyinde insan hakları konusunda en yüksek oran 10. sınıf (% 6,1) kitaplarına aittir. Bunu sırasıyla 12. sınıf (% 5,7), 11. sınıf (% 5,5) ve 9. sınıf (% 5,3) sınıflar izlemektedir. 10. sınıf kitaplarında diğer sınıflara göre insan haklarının daha fazla yer alması, “Din ve Hayat” ve “Ahlaki Tutum ve Davranışlar” başlıklı ünitelerde doğrudan insan hakları eğitimine ilişkin konuların olmasında kaynaklanmış olabilir.

Kepenekçi'nin (1999: 171) yaptığı çalışmaya göre, insan hakları kategorileri açısından incelenen, sosyal, kültürel ve tarihsel içerikli tüm ders kitapları yoğunluk puanları dikkate alınarak sıraya konulduğunda ilk beş sırada sırasıyla Hukuk Bilgisi, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 3, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 1, Sosyoloji 3 ve Felsefe ders kitaplarının yer aldığı belirlenmiştir. Bu sıralamadan, belirtilen ders kitaplarının insan hakları eğitimine en çok katkıyı sağlayacağı sonucu da çıkarılabileceğini ifade etmektedir. Ancak Kepenekçi'nin de vurguladığı gibi, sadece bu kitapların yardımıyla insan hakları eğitiminin başarılı olabileceği düşünülmemelidir. Ayrıca, ders öğretmenin insan hakları konusuna duyarlılığı, sınıf ve okul havasının demokratikliği, derste kullanılan yöntemler gibi birçok etmen bu eğitimin başarısına etki edecektir.

İncelenen tüm ders kitaplarındaki alt kategorilerin yoğunluk puanlarına bakıldığında, en yüksek yoğunluk puanına “Din ve Vicdan Özgürlüğü” (25,16) kategorisinin sahip olduğu, ardından “Temel İnsan Hakları” (15,15), “Sosyal Haklar” (10,64) ve “Ekonomik Haklar” (9,4) kategorilerinin takip ettiği görülmektedir.

“Din ve Vicdan Özgürlüğü” alt kategorisinin en yüksek yoğunluk puanına sahip olması, hem bu kategoriyle ilgili kazanımların fazla olmasından hem de ders programında (MEB 2018: 10); “*Din, vicdan ve düşünce özgürlüğünü zedeleyici yaklaşım, tutum ve davranışlardan uzak durulur. Bu bağlamda öğrenciler dinî duygu ve düşüncelerini açıklamaya, bilgi ve kültür sahibi oldukları dinî pratikleri yerine getirmeye zorlanmaz*”

olarak belirtilen Din ve Vicdan Özgürlüğüne ilişkin ilkelerin ders kitaplarında çok sık vurgulanması gerekliliğinden kaynaklanabilir. Bu durum, Avrupa Güvenlik ve Birliği Teşkilatı, 2007 yılında yayınladığı “Devlet Okullarında Dinler ve İnançların Öğretimi Hakkında Yol Gösterici Toledo Prensipleri”yle tam bir uyum göstermektedir. Söz konusu raporda farklı din ve inançlar hakkında yapılacak bir öğretimin, ötekilerin inançlarına yönelik anlayışsızlıktan kaynaklanan çatışmaları azaltmada ve onların haklarına saygı göstermede önemli bir potansiyele sahip olduğunu belirtmektedir. Rapora göre, farklı din ve inançlar hakkında yapılacak öğretim, herkesin din ve vicdan özgürlüğüne hakkına saygı göstermenin önemini güçlendirecek, insan hakları eğitimini destekleyecek, farklılıklara saygıyı teşvik edecek ve aynı zamanda sosyal uyuma katkı sağlayacaktır (Nazıroğlu 2011: 168). Ayrıca, İslam Düşüncesinde Farklı Yorumlar ünitesinde de din ve düşünce özgürlüğüne vurgu yapılmış ve öğretmenlerden; ünite süresince öğrencilerin araştıran, soran, sorgulayan ve demokrasiyi özümsemiş, hoşgörülü birey bilincine sahip olarak yetişmelerine özen gösterilmesi istenmiştir (Kaymakcan & Aydın 2010: 48).

“Din ve Vicdan Özgürlüğü” kategorisinden sonra en yüksek yoğunluk puanına “Temel İnsan Hakları” (15,15) kategorisinin sahip olduğu belirlenmiştir. Bu kategorinin, Kepenekçi’nin (1999: 138) yapmış olduğu araştırmada da yüksek yoğunluk puanına sahip olduğu belirlenmiştir. İnsan hakları konusu insanın onurunu / haysiyetini koruma düşüncesinden ortaya çıkmıştır. Başkasının inancına, düşüncesine, canına, malına, diğer haklarına saygı gösteren bir hoşgörü anlayışının kazandırılması, bu dersin kazanımları arasında yer almaktadır. Ders Programında belirtilen temel insan haklarını korumaya ilişkin kazanımlar kapsamında (MEB 2018: 33); *İslam’ın ortaya koyduğu çözümlerin temel amacının, insanların can, nesil, akıl, mal ve din emniyetini güvence altına almak olduğuna dikkat çekilir ve yalan ve iftira, mahremiyetin ihlali (tecessüs), gıybet, haset, suizan, hile ve israf konularına değinilir.* açıklamalarına uygun olarak ilgili kategoriye ait cümlelerin ders kitaplarına yansıtıldığı görülmektedir. Ders kitaplarında temel hak ve özgürlüklerin hem birey hem de toplum için önemli görülmesi, özel yaşamın gizliliğine yapılan vurgu, hakların ihlal edilmesi durumunda ortaya çıkacak sorunlar, kişinin haklarının farkında olması ve bunlar ihlal edildiğinde hakkını aramasına değinilmesi ve başkalarının haklarına saygı duyulmasının öğütlenmesi gibi ifadeler, çağdaş insan hakları kavramının bugün geldiği noktayla uyumluluk göstermesi açısından bir eğitimsel metin için oldukça önemli bir durumdur (Nazıroğlu 2011:190).

Temel insan hakları bağlamında değerlendirilebilecek iki yeni konu başlığı, 2018 yılında yenilenen DKAB 11. sınıf ders kitaplarında “İnançla İlgili Meseleler” ünitesinde “Yeni Dini hareketler” başlığı altında yer alan “Din İstismarı” ve “İslamofobi / İslam

karşıtlığı” konularıdır. Bu bağlamda, dinî değerlerin istismarının olumsuz sonuçlarına ve Batı’da ortaya çıkan “İslamofobi / İslam karşıtlığı” gibi ırkçı akımların gelişmesine sebep olarak gösterilen, hem söylemleri hem de eylemleriyle başta Müslüman halklar olmak üzere dünya üzerinde yaşayan pek çok halka zarar veren, DEAŞ gibi şiddet odaklı, terörist, illegal ve marjinal gruplara değinilmiştir. Srebrenitsa Katliamı İslamofobinin bir sonucu olduğu örnek olarak verilmiştir (Çelik vd. 2018: 109).

“Temel İnsan Hakları” kategorisini, yoğunluk puanı bakımından “Sosyal Haklar” (10,64) ile “Ekonomik Haklar” (9,4) kategorileri izlemektedir. Kitapta en az tekrarlanan kategori, “Ekonomik Haklar” kategorisidir. Bunun yanında, bu dersin programında “Ekonomik Haklar” hakkında bilgilendirmeyi amaçlayan 10. sınıfta “Din ve Ekonomi” ile 12. sınıfta “Malın Korunması” konularına doğrudan yer verilmiştir. Böylece, DKAB ders kitaplarında, insan hakları eğitiminde önemli olan pek çok konuya belli bir düzeyde yer verildiği anlaşılmaktadır. Ortaöğretim DKAB ders kitaplarının insan hakları eğitimine doğrudan katkı sağlayabilecek özelliklere sahip olduğu söylenebilir.

Aslında insan hakları eğitiminin temel amacı, bilişsel alandan çok tutum ve davranış değişikliği yaratacak olan duyuşsal ve psikomotor alanlara yönelik olmalıdır. Bilişsel olarak insan hakları ile ilgili iyi bir kavramsal çerçeveye sahip, önemini ve gereklerini bilen, duyuşsal olarak insan haklarını özümsemiş ve içselleştirmiş, psikomotor olarak ise davranışlara yansımaları ve bir kişilik haline gelmesini amaçlar (Elkatmış 2007: 84). Aksi halde ders programında belirtildiği gibi: (MEB 2010: 8), İstenildiği kadar, öğrencilere tarihten parlak örnekler veya çok sağlam ilkeler sunulsun; içinde yaşanılan çağın ahlâkî bir sorgulaması yapılmadığı sürece, onlar -en iyi ihtimalle gerçeklerden kopuk, hayal dünyasında yaşayan kişiler hâline geleceklerdir.’ Bu nedenle söz konusu gelişmelerin öğretmen tutumlarına ve ders materyallerine yansıtıp yansımadağının ayrıntılı bir araştırmayla tespit edilmeye ihtiyacı vardır.

Ders etkinliklerinin yapılmasında dersin programının ve kitaplarının öğretmen ve öğrencilere rehber olma rolü düşünülduğünde, yazarlar, kitaplarını yazarken her ne kadar o derslerin programlarını dikkate almak zorundaysa da kendilerine tanınmış yetkileri kullanarak, kitaplarına insan haklarına duyarlı metinler seçmeye özen göstermelidir ve programlar da bunu destekleyecek biçimde hazırlanmalıdır (Berkant & Atmaca 2013: 194).

Öğrencilere demokratik değerlere bağlılık ve insan haklarına saygı gibi tutum ve değerlerin kazandırılmasında öğretmenlere önemli görevler düşmektedir. Zira demokratik bir toplum inşa etmek isteniyorsa öncelikle öğretmenlerin genel olarak adalet,

eşitlik, özgürlük, yaşama saygı, hoşgörü ve duyarlılık gibi temel demokratik tutum ve değerlere sahip olmaları gerekir. Bu genel özelliklerin yanında, DKAB öğretmenlerinin din öğretimi ile ilgili özel alan yeterliklerine sahip olması da DKAB derslerinde insan hakları eğitiminin istenilen düzeyde gerçekleştirilebilmesi için önem arz etmektedir (Turan 2017: 298).

Din hakkında düşünme, değişimi algılama, eleştirel düşünme, empatik yaklaşma, sorumluluk ve hoşgörü gibi DKAB dersleri aracılığıyla kazandırılabilir pek çok beceri, insan hakları eğitiminin başarıya ulaşabilmesi için de gerekli becerilerdir. İnsan hakları düşüncesinin tarihsel serüveni göz önüne alındığında bu eğitimin sahip olduğu soyut kavramların somutlaştırılması ve öğrenciler açısından anlaşılabilir ve benimsenebilir hale getirilebilmesinde DKAB dersleri önemli bir rol üstlenmektedir. Din, aynı zamanda insan hakları ve demokrasi ile ilgili temel kavramlar ve olaylarla ilgili örnek olay incelemeleri için sınırsız bir materyal ve içeriğe sahiptir. Ancak din derslerinin insan hakları eğitimine katkıda bulunabilmesi, bu dersin öğretim programları, ders kitapları ve öğretmenlerinin niteliklerine bağlıdır.

Kaynakça

ASRİ, Safinaz (2011). *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretiminde Öğretim Programı Ders Kitabı Uyumu* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara.

BAĞLI, Melike Türkân (2013). “Ara-Disiplin Olarak Vatandaşlık ve İnsan Hakları Eğitimi: İlköğretim Öğrencilerinin İnsan Haklarına İlişkin Görüşleri”, *Eğitim ve Bilim*, 169 (38), ss. 296-310.

BERKANT, Hasan Güner & ATMACA, Yasemin (2013). “Altıncı ve Yedinci Sınıf Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarının İnsan Hakları ve Demokrasi Kavramları Açısından İncelenmesi”, *Turkish Studies*, 12 (8): 179-198.

BİLGİN, Nuri (2006). *Sosyal Bilimlerde İçerik Analizi*, Ankara: Siyasal Kitapevi

COŞKUN, Vahap (2014). *İnsan Hakları: Liberal Açıdan Bir Tahlil*, Ankara: Liberte Yayınları.

ÇELİK, Bekir vd. (2018). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11*, Ankara: MEB Yayınları.

ÇÜÇEN, A. Kadir (2013). *İnsan Hakları*, Bursa: Sentez Yayıncılık.

DOĞAN, Recai (2018). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9. Sınıf Ders Kitabı*, Ankara: Nevkitap.

DUMAN, T., YAVUZ, N., KARAYAKA, N., (2016). *İnsan Hakları ve Demokratik Vatandaşlık Bilgisi*, Ankara: Pegem Akademi.

ELKATMIŞ, Metin (2007). *İngiltere ve Türkiye’deki İlköğretim I. Kademedeki İnsan Hakları Eğitimlerinin Karşılaştırılması* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara.

ERDOĞAN, Mustafa (2007). *İnsan Hakları: Teorisi ve Hukuku*, Ankara: Orion Yayınevi.

FLOWERS, Nancy (2010). *Pusulacık: Çocuklar İçin İnsan Hakları Eğitimi Kılavuzu*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

KAYMAKCAN, Recep & MEYDAN, Hasan (2010). “Demokratik Vatandaşlık ve Din Öğretimi: Yeni Yaklaşımlar ve Türkiye’de DKAB Dersleri Bağlamında Bir Değerlendirme”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (I): 29-53.

KAYMAKCAN, Recep (2007). *Yeni Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Programı İnceleme ve Değerlendirme Raporu*, İstanbul: ERG.

KEPENEKÇİ, Yasemin K. (1999). *Türkiye’de Genel Ortaöğretim Kurumlarında İnsan Hakları Eğitimi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara.

KEPENEKÇİ, Yasemin Karaman (2000). *İnsan Hakları Eğitimi*, Ankara: Anı Yayıncılık.

KEPENEKÇİ, Yasemin K. & ASLAN, Canan (2011). “Ortaöğretim Türk Edebiyatı İle Dil ve Anlatım Ders Kitaplarında İnsan Hakları Üzerine Bir Çözümleme”, *Turkish Studies*, 6 (1): 483-502.

KONAKLI, Numan vd. (2018). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10*, Ankara: MEB Yayınları.

KUZUĐİŐLİ, Ali (2018). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12 Sınıf Ders Kitabı*, İstanbul: Eksen Yayıncılık.

MEYDAN Hasan (2009). *Demokratik Vatandaşlık ve İnsan Hakları Bağlamında Din Öğretimi* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sakarya.

KESKİNER, Emine (2011). Öğretim Materyali Olarak İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitaplarına Dair Bir Araştırma, *Türkiye’de Okullarda Din Öğretimi*, (Ed. Recep Kaymakcan vd.), ss. 455-468 İstanbul: DEM Yayınları.

KORKMAZ, Mehmet (2017). *Din Öğretimi Teknolojisi ve Materyal Geliştirme*, Kayseri: Kimlik Yayınları.

MEB (Milli Eğitim Bakanlığı) (2010). *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (9, 10, 11 ve 12. Sınıflar) Öğretim Programı Kılavuzu*, Ankara: MEB Devlet Kitapları Müdürlüğü.

MEB (Milli Eğitim Bakanlığı) (2018). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı, (Ortaöğretim 9.10.11.12 sınıflar)*,

https://dogm.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2018_05/15104708_201813015378536-DKAB_9-12._SYnYf__DOP__2018.pdf, (Erişim tarihi, 10.09.2018).

NAZIROĞLU, Bayramali (2011). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programlarında Vatandaşlık Eğitimi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.

ONAT, Hasan (2017). “Din Eğitiminde İnsan Hakları ve Demokrasi”, *İnsan Hakları ve Demokrasi Eğitimi*, (Ed. Refik Turan). ss. 257-282, Ankara: Pegem Akademi.

OSMANOĞLU, Cemil (2014). *Orta Öğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) Öğretim Programında ve Ders Kitaplarında Çoğulculuk* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

TOLEDO (2007) *Guiding Principles on Teaching About Religions and Beliefs in Public Schools Prepared by the ODIHR Advisory Council of Experts on Freedom of Religion or Belief*, Office for Democratic Institutions and Human Rights, Warsaw.

TURAN, Refik (2017). “Tarih Dersleri ve İnsan Hakları ve Demokrasi Eğitimi”, *İnsan Hakları ve Demokrasi Eğitimi*, (Ed. Refik Turan). ss. 283-299, Ankara: Pegem Akademi.

UNESCO (2018). *The World Programme for Human Rights Education*, <https://www.ohchr.org/EN/Issues/Education/Training/WPHRE/SecondPhase/Pages/Secondphaseindex.aspx> (Erişim tarihi: 23.11.2018).

USLU, Cennet (2014). “İnsan Hakları”, *Siyaset Bilimi*, (Ed. Halis Çetin), Ankara: Orion Kitapevi.

UYGUN, Oktay (2015). *Devlet Teorisi*, İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.

YILDIRIM, Ali & ŞİMŞEK, Hasan (2011). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.